

Sverige under Kalmarunionen

Inledning

Kalmarunionen var en treriksunion bestående av Sverige, Danmark och Norge. Unionen varade från början av 1300-talet till början av 1500-talet. Anledningen till varför denna union skapades var helt enkelt för att det var populärt under den tiden att gå med i personalunioner och politiskt sett positivt eftersom unionens ledare fick mycket makt och större chans att vinna krig och ta åt sig större makt.

Syfte och frågeställning

Hur såg böndernas och biskoparnas roll ut i utvalda konflikter under kalmarunionen?

Källkritik

Jag har huvudsakligen använt mig av en bok; Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II, av Lars-Olof Larsson. Boken handlar om kalmarunionen. Böcker är vanligtvis mer pålitliga än internet just för att de inte kan bli tryckta och säljas hursomhelst. Boken är skriven 1997 vilket inte var för jättelänge sedan och stärker bokens pålitlighet. En bok som kan ha skrivits för mycket länge sedan kan ha blivit påverkad av att ämnet fortfarande inte är tillräckligt utforskat eller påverkats av den generella synen på tidsepoken. Det som kan vara negativt med att använda sig av denna bok är på grund av författarens perspektiv på ämnet. Men eftersom Lars-Olof Larsson är historiker och professor som dessutom fått flera av sina andra böcker tryckta, anser jag att författaren kan hålla sig objektiv och faktaenlig.

Bakgrund

Böndernas sociala förhållanden

En del reformer som genomfördes under 1100-talet, till exempel avskaffandet av slaveri och jordbrukets expansion, ledde till att bönder blev självägande och hade sin egen jord. Detta innebar inte någon större valfrihet, vilket man kan med en första blick tro. Det fanns nämligen en "feodalränta" de tvingades betala skatt till kronan eller läntagarna. Detta kan jämföras med ståndssamhället med undantag för att bönderna var självägande och betalade direkt till kronan istället för till adeln.¹ Till skillnad från andra samhällsklasser var bönderna mycket dåligt dokumenterade. Man vet ungefär hur de levde och tänkte men inte så mycket mer. Detta har lett till att man haft haft olika bilder av hur bönderna var som ett folk. Vissa tyckte att de var en betydelselös massa som levde under hemska förhållanden, medans

¹ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 113-114

andra ansåg att de var otroligt viktiga för den svenska nationen och engagerade i kampen mot högadeln och den katolska kyrkan. Innan 1430-talet finns nästan inga dokumenterade våldsamheter begådda av bönder på grund av de förtryck som de blivit utsatta för. Att bönderna var just självägande verkligen hade någon betydelse är tveksamt. Växande skattetryck och skatt som bröt mot gammal lag skapade våldsamma demonstrationer mot kronans fogdar och förläningstagare. Däremot har protester mot att det också ingrep mot deras frihet inte förekommit. Självägandet var en slags stolthet och gav bönderna en högre status samt materiell trygghet.²

Det fanns också landborna bönder, de som brukade jord ägd av frälsemän, kyrkliga institutioner eller kronan. De var skyldiga enligt lagen att i en sex- eller sjuårsperiod mot en årlig avgift i form av penning eller natura att arbeta på en gård. Denna period kallades för städjotid då bonden, om han var klar med arbete som skulle göras, kunde bo i trygghet på gården men var skyldig att stanna under hela perioden. Agrarkrisen som inträffade under början av 1300-talet var mycket positiv för alla bönderna, men speciellt för de landborna. Det var omöjligt för kronan och jordägarna att knyta landborna till gårdarna som blivit drabbade av smittan som förekom under krisen. Bönderna vägrade arbeta på dessa gårdar på grund av sjukdomen. Till slut tvingades godsägarna och kronan att sänka kraven och den årliga avgiften för att kunna få arbetare. Med den stora bristen på arbetskraft fick bönderna överhanden och en "fri marknad" skapades. Arbetet blev förmånligare, speciellt för de landborna.³

En del bönder var inte alls fattiga eller inskränkta på frihet i samma grad som bönderna tidigare nämnda. Dessa bönder hade sammanställt jordbruk med järnframställning och kom att kallas bergsmanbönder. Majoriteten bodde i Mellansverige där det fanns bergmalmsrika områden. Sedan 1100-talet har de tagit hjälp av vattenkraft för att framställa ett slags järn med väldigt bra kvalitet som senare under 1200-talet blev en viktig handelsvara. Det var denna grupp bönder som bidrog till att utveckla det svenska bergsbruket och använde sig av masugnsdriften, som låg till grund för en arbetarorganisation där en grupp bönder slog sig samman och bildade bergslag. Det utvecklade sig i efter hand till ett litet samhälle där bergsmanbönder tillsammans ägde malmförande berg och ett antal masugnar. Bönderna hade olika arbetsuppgifter för att sköta masugnsdriften. Detta ledde till att klassklyftor inom bergsmanbondesamhället skapades, eftersom vissa arbetsuppgifter gav bättre inkomst än andra. Under unionstiden låg de viktigaste bergslagen i södra dalarna. En lång tid senare under Gustav Vasas tid började området där dessa bergsmän arbetade att kallas för bergslagen.⁴

Engelbrektsupprorets prolog

² "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 136-137

³ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 137-138

⁴ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 138-140

Det fanns ett starkt missnöje riktat mot Erik av Pommern, unionskungen som satt från slutet av 1300-talet till mitten av 1400-talet. Det hade uppstått problem med att välja den nya ärkebiskopen samt en biskop i Strängnäs. Just placeringen i Strängnäs skulle utvecklas till en långvarig konflikt, men valet av ärkebiskopen blev ovanligt fientlig och våldsam. Kungen satte Tomas Simonsson, en kanik och drottningens kansler, som biskop i Strängnäs. Tomas var också tillskriven kandidat som ärkebiskop i Uppsala men avböjde. Valet av ärkebiskop i Uppsala var påverkat av en reformrörelse för ett kyrkomöte som ledning istället för en påve som enhetlig ledare. Man tog fram tre kandidater som kungen sedan kunde välja mellan, istället för tidigare när man lät monarken utföra valet själv. Detta var också på grund av tidigare fiaskon där drottning Margareta valde Jens Gerekesson som ärkebiskop vilket ledde till att påven avsatte honom 1422, och den föredetta ärkebiskopen dränktes i en å av bönder som var missnöjda med hans handlingar. Olof Larsson, som tidigare var en domprost, blev vald till ny Ärkebiskop i Uppsala 1432. Valet gjordes utan kung Erik, Olof Larsson fick istället sin utnämning av påven. Kungen uppskattade inte att detta val genomfördes utan hans vetskap och närvaro, och påstod att kungen har som rätt att föreslå vem som ska bli ärkebiskop. Han skickade biskopen Arend Klemensson att ta över titeln. Lars Olofsson hade fortfarande starkt stöd från Uppsalakapitlet och till viss del från andra biskopar. Konflikten utvecklade sig till en strid om den kyrkliga friheten och kungamaktens ställning. Enligt kungen skulle ärkebiskopen absolut inte vara en person som förminskade kungens makt, medans domkapitlet påminde kungen om gamla sedvänjor och lagar som han lovat att upprätthålla, däribland kanonisk rätt. Konflikten förvärrades och Olof Larsson råddes att inleda en vapenstrid. Kyrkan förväntade sig stöd från både högadeln och allmoge.⁵

Samtidigt utspelade sig en konflikt med Fogden Jösse Eriksson mot bönder och bergsmän i Västerås län. Engelbrekt i Norberg valdes som representant för bönderna och bergsmännen och fick åka ner till kung Erik för att föra fram klagomålen. Kungen skickade vidare klagomålen till riksrådet som ansåg att de var giltiga, men en rapportering tillbaka till kungen gjordes aldrig. Därför inleddes ett upptåg 1432 i Dalarna. Med Engelbrekt i ledningen fördrev man fogden Jösse Eriksson, men innan fördrivningen genomfördes ingrep rådsherrar som övertalade de upproriska människorna att återvända. När fogden började kräva skatt igen belägrade man hans borg, men som tidigare ingrep rådsherrarna igen och tog bort Jösse Eriksson tills vidare. För ett permanent avlägsnande behövdes kungens beslutande. Jösse Eriksson prövades samma år och beslutet blev ett avlägsnande, men bönderna tyckte inte att detta var rättvist, fogden skulle också straffas för sina övergrepp. Det är osäkert vad som hände efter beslutet som ledde till det stora upproret, det kan ha varit att en ännu värre fogde utnämndes enligt vissa rykten. En annan förklaring är blockader från hansan sattes upp under ett krig, vilket satte bergsmän i stor misär och ledde till att ett uppror startade. Lübeck hade en stor betydelse för framgången med Sveriges export, vilket påverkade bergslagen i Sverige när blockaden skapades. Denna teori är troligare eftersom Engelbrektsläkten härstammade från Tyskland.⁶

⁵ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 179-184

⁶ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 184-188

Karl Knutsson och Strängnässtadgan

Tomas, Strängnäs biskop, skrev "frihetsvisan" med inspiration från ett råds- och herremöte i Stockholm. Det var under maktkampen inom Sveriges riksråd som visan skrevs. Karl Knutsson, den dåvarande riksföreståndaren som också var en föredetta bonde, kände en viss misstänksamhet mot en mängd högt uppsatta människor. Bland annat bröderna Bengt och Bo Stensson som fått län och slott av kungen Erik av Pommen. Också drotsen Krister Nilsson var opålitlig och, efter att ha uteblivit från ett möte i Söderköping, blev brutalt tagen från sitt hem till Karl Knutssons slott där han blev tvingad till att ge ifrån sitt slott. Riksföreståndaren hade nu med sin påvisade handlingskraft nästan alla rikets slott i sina eller i sina hängivna anhängares ägo. Men en person som vägrade ge ifrån sig sitt slott var den tredje brodern av Stenssönerna; Nils Stensson. En konflikt mellan Stenssönerna och Karl Knutsson som uppstod var till kung Eriks fördel. Kungen utsåg Nils Stensson till den nya riksföreståndaren och målade upp Karl Knutsson till en tyrann och bondeplågare. Stenssönernas revolt gav framgång och flera frälsemän var redo att ansluta sig. De övertygade kungen om att utnämna en ny drots. Men biskopen från Strängnäs visa handlar om hur Karl Knutsson är frihetens anförare. Andra brev runtom i landet innehöll samma budskap som svar mot Kungen och Stenssönernas agitation. Förhandlingar inleddes och hotet från kungen och Stenssönerna avtog. Men efter nyheten om att Erik, som också var kung i Norge och Danmark, hade blivit avsatt i Danmark, tog förhandlingarna en ny vändning. Kung Erik begav sig Stegeborg med fredliga avsikter, men Karl Knutsson tog tillfället i akt och samlade krigsfolk innan förhandlingar inleddes. Ett avtal bestämdes men innan avtalstiden gått ut avsattes Erik som svensk kung 1439.⁷

Några år innan kung Erik avsattes samlades riksrådet i Strängnäs. Stormannen Erik Puke hade blivit avundsjuk på Karl Knutsson och hans makt och använde sitt stöd från bönderna för att starta ett uppror. Erik Puke hade förlorat makt medans Karl Knutsson hade fått ännu större makt. Ett fejdebrev, en slags krigsförklaring, skickades till Karl Knutsson där han bland annat anklagades för att vara en bondehatare. Striden slutade med Erik Pukes avrättning. Det var efter avrättningen som riksrådet samlades i Strängnäs. Upproret hade startats med stöd från bönderna som också utsattes för en slags bestraffning. Man kom överens om allmänna villkor om böndernas skatt, förbud för landborna att köpa skattejord och ett förbud för bönder att bära på vissa vapen på väg till kyrkor och städer. Enligt Strängnässtadgan var det också ett förbud för landborna att flytta till städer. Detta ansågs bestämmas på grund av problemet med arbetsbrist inom jordbruket. Större jordägare hade inga landborna som var villiga att arbeta på deras gårdar.⁸

Ärkebiskopens fängslande

⁷ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 244-249

⁸ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s.235-241

Under andra hälften av 1400-talet med Kristian I som kung, infördes en extraskatt för att finansiera kungens krigsfolk. Kungen hade blivit förvarnad av ärkebiskopen Jöns Bengtsson att ta med sig trupper till Stockholm på grund av oroligheter. Bönderna hade fått det sämre efter att Kung kristian höjt skatten för att få in mer pengar och för med endast själviska anledningar. Efter att ha givit order om den nya extra skatten fick bönderna nog. Tusentals bönder från Uppland tågade i protest mot Stockholm för att kräva ett återkallande av skatten. Ärkebiskopen och flera andra rådsherrar försökte erbjuda kompromisser och löften som möttes med förlöjligande. Jöns Bengtsson beslutade då att kraven skulle fullföljas och tog bort extraskatten. Kung kristian var inte nöjd med det beslutet och beordrade att fängsla ärkebiskopen för att ha uppmanat protesten med gåvor och avskrivit den mot kungens order. Protesterna mot kungen växte när nyheten om ärkebiskopen fängslade kom ut. Det var inte endast bönder som protesterade, utan också köpmän och hovmän. De började attackera kungliga fogdar och beväpnade tåga mot Stockholm. Kungen svarade på detta genom att låta sitt krigsfolk anfälla bönderna. Det finns inga källor för exakt hur många som blev dödade, men de som inte blev dödade avrättades på en galgbacke efter protesterna. Efter några veckor godkände riksrådet ärkebiskopens fängslade och kung Kristian fick hålla honom fängslad var det passade bäst. Efter detta godkännande kunde kungen böja biskoparna till sin vilja. 1464 samlade biskopen Kettel i Linköping vapen och rustning, med stöd från adelsmän och bönder, för att starta det uppror som leder till kung kristians nederlag. Kungen och hans krigsfolk vandrade efter Biskop Kettils folk som drog sig till ett skogsområdet i norra västerås vid namn Hälleskogen. Bönderna, som var beväpnade, låg i bakhåll för kungen och anföll när kungens styrkor försökte ta sig igenom skogsområdet. De attackerade med långbågar och armborst mot kungens krigsfolk som gav ett våldsamt svar. Biskopen Kettils sida vann slaget och kung Kristian återvände till Stockholm. Just detta slag var speciellt, eftersom det visade att även bönder var kapabla till att slå ut yrkessoldater, så länge de var väl förbereda och organiserade.⁹

Konflikt mellan riksföreståndaren och biskoparna

Sten Sture d.ä., som var Sveriges riksföreståndare mellan 1470- och 1490-talet, var inte omtyckt av biskoparna. Det var delvis på grund av minskandet av gåvor till kyrkan och ett tillåtande från påven att ta fram egna kandidater till lediga biskopspositioner. I början av 1490-talet hamnade Sten Sture i en konflikt med Strängnäs biskop Kort Rogge under en godssamling till ett kartusianskt kloster, alltså inte den svenska kyrkan vilket biskoparna var starkt emot. Biskopen hade som roll att förvara rådets sigill, "riksklämman". Sten Sture hamnade i godskonflikter med andra biskopar, bland annat Uppsalakyrkan, vilket försämrade relationen mellan riksföreståndaren och Biskoparna. En av orsakerna för varför Sten Sture kunde utföra dessa handlingar utan konsekvenser var hans starka stöd från bönderna. Bortsett från böndernas förtroende finns det inte direkta händelser eller skrifter som visar på ett samband mellan dem. Stormän började tillåta bönderna att skicka representanter till herremöten och riksrådsmöten för att få ett militärt opinionsmässigt stöd, och för att

⁹ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s. 294-298

riksföreståndaren inte skulle ha en fullständig påverkan inom riksrådet. Folket från de lägre samhällsklasserna, alltså bönder men också borgare, började få ett större inflytande. Men det förekom fortfarande konflikter med Sten Sture och hans män mot bönderna. 1486 greps bönder i Mark som anklagades för provokation och förräderi. Bönderna hade uppmanats att inte betala skatt till kronan, och gav ett motstånd mot befallningar vilket slutade i öppna strider. Det var inte det enda stället där bönderna visat på uppror. 1492 blev Sten Stures svåger Hans Åkesson mördad av bonden Nils i Vidhult, som enligt dombrevet gjorde det på grund av att Hans Åkesson hade stämt honom för kätteri och stöld. Konflikterna var mycket tydliga, både politiskt och socialt. De flesta handlade om högadelns maktmissbruk och slutade i våld och död.¹⁰

Slutssats och diskussion

Både bönderna och biskoparna hade en stor och viktig roll, men på olika vis. Bönderna hade mycket inflytande när det gällde arbetskraft och den politiska opinionen, de med stöd från bönderna hade makten. Samtidigt hade bönderna mycket dåliga villkor, tvingades betala skatt och extraskatt till giriga maktsinnehavare utan något i gengäld. Men att samla alla bönder som ett folk och dra alla över en kant låter fel. Det fanns många olika slags bönder och vissa hade en mängd pengar medans andra var fattiga. Det dem hade gemensamt var skatten och det faktum att de tillhörde en av de lägsta samhällsklasserna. Biskoparna var mäktiga, och kunde påverka ledningen och folket. De fungerade som medlare samtidigt som de ville försvara sina egna opinioner och rättigheter. De hade en mer direkt påverkan när det gällde förändring av något slag till skillnad från bönderna som ofta behövde starta ett uppror för att få sin vilja fram, och ibland hjälpte inte ens det.

Det kunde vara så att biskopar och bönder stred i samma kamp, men på olika plan. Biskoparna mot kungen och bönderna mot en fogde som tillhör kungen. Ett exempel inledningen på Engelbrektsupproret. Biskoparna och bönderna hade olika skäl för att vända sig mot kungen, men skälen handlade i grunden om att få eller ta tillbaka sin makt och självständighet. Medans konflikten mellan ledningen och biskoparna hölls på en civil nivå blev konflikten mellan bönderna och ledningen våldsam och blodig. Detta är en av konflikterna där bönderna och kyrkan var på samma sida mot kungen. Det fanns inget direkt samarbete mellan bönder och biskopar, eftersom de gjorde uppror av olika anledningar. De förlorade båda kortsiktigt mot kungen, om de hade fört ett samarbete hade nog resten av engelbrektsupproret sett mycket annorlunda ut. Tomas Simonssons val att avböja en möjlig position som ärkebiskop förändrade också framtiden, han hade mycket inflytande inom kungafamiljen som drottningens kansler. Det kunde ha varit en fördel för kyrkan att därför ha Tomas Simonsson som ärkebiskop men skulle också varit positivt för kungen. Han hade helt enkelt fått rollen som en medlare mellan de två sidorna.

¹⁰ "Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson 1997 s.346-354

Men bönderna och biskoparna var inte på samma sida under alla uppror. De hade mycket olika åsikter om Karl Knutsson som riksföreståndare. Han själv var en föredetta bonde men det stoppade inte de andra bönderna från att tycka illa om honom. Däremot ansåg biskoparna, om man tittar på texten i "frihetsvisan", var han frihetens anförare. Därför kan det ha varit så att när upproret mot Karl Knutsson förlorades blev straffet mot bönderna mycket hårdare än vad det hade varit om biskoparna hade varit på böndernas sida. Bönderna blev också utnyttjade i det politiska maktspelet, de personer som bönderna såg upp till och stödjade var nog inte helt ärliga och välvilliga som de påstods sig vara. För bönderna var det som en återvändsgränd, de flesta som söker ledarrollen ville självklart också ha makt vilket de fick genom att förtrycket mot bönderna.

Det gick inte alltid bra för alla biskopar som fungerade som medlare mellan ledaren och bönderna. Under ett av fallen när ärkebiskopen Jöns Bengtsson faktiskt lyssnade på böndernas klagomål och tog bort extraskatten, ledde det till att han blev fängslad av kungen. Även om biskoparna hade stort inflytande var deras makt inte total. Men Kristian I som fängslade ärkebiskopen var också mycket självisk. Det speciella med just denna konflikt, är hur bönderna, med hjälp av en biskop, bevisar att det politiska stödet från dem är mycket viktigt. Det fungerar inte att utöva sin makt genom att endast förtrycka bönderna, var deras stöd ligger är avgörande.

Närmare 1500-talet började biskoparnas och böndernas positioner skifta. Biskoparna som innan haft en viss auktoritet blir försummade av riksföreståndaren. Samtidigt får riksföreståndaren en starkt stöd från bönderna som också blir inbjudna på viktiga möten av andra stormän. Det är fortfarande en stor del av maktspelet av få över bönderna på sin sida men biskoparnas roller blir allt mindre betydelsefulla. Det blev inte en jättestor skillnad för bönderna sett ur det sociala förhållandenas perspektiv. De levde fortfarande med extraskatten och de dåliga villkoren. Men i och med att bönderna fick större makt utvecklades konflikter mellan dem och riksföreståndaren Sten Sture som ville behålla sin egen position. Men det är svårt att hålla kvar sin auktoritet när bönderna vägrar betala skatten som onekligen är den största inkomstkällan för staten.

Sammanfattningsvis, böndernas och biskoparnas roll i de utvalda konflikterna skiftar. Det beror mest på kungen eller riksföreståndaren hur rollerna ser ut eftersom bönderna oftast kämpar för sina egna villkor. Det är annorlunda för biskoparna eftersom de kan slåss för sin sak eller också försöka förmedla fred när konflikter uppstår. Det är svårt att ge en klar bild för hur det ser ut under hela kalmarunionens tid eftersom den pågår i cirka trehundra år. Men en vag uppfattning om deras roll under unionstiden kan ges utifrån dessa konflikter.

Källförteckning

"Kalmarunionens tid - från drottning Margareta till Kristian II", Lars-Olof Larsson, Tiden Athena (en imprint inom Rabén Prisma), 1997.